УДК 81'28-112'367.622'366.531:27-278-31-283

Х. Я. Макович

ВИЯВИ ДІАЛЕКТНИХ РИС В ІМЕННИКОВІЙ СЛОВОЗМІНІ У МОВІ УЧИТЕЛЬНИХ ЄВАНГЕЛІЙ XVI-XVII СТ.

Проаналізовано специфічні форми однини іменників, засвідчені у мові учительних Євангелій XVI–XVII ст. Вказані іменникові форми виявляють територіальну специфіку мовлення творців пам'яток, про що свідчить існування відповідних явищ у сучасних західноукраїнських говірках.

***Ключові слова*: історична діалектологія, діалектизм, учительні Євангелія.**

The research into manifestation of dialectal singular noun forms in the language of 16th-17th century didactic Gospels has been carried out. Indicated noun forms reveal territorial speech specifity of didactic Gospels writers as evidenced by the existence of corresponding phenomena in modern Western Ukrainian dialects.

***Key words*: historical dialectology, dialectal element, didactic Gospels.**

Анализируются специфические формы единственного числа имен существительных, засвидетельствованные в языке учительных Евангелий XVI–XVII вв. Указанные формы имен существительных обнаруживают территориальную специфику речи авторов памятников, о чем свидетельствует существование соответственных явлений в современных западноукраинских диалектах.

***Ключевые слова*: историческая диалектология, диалектизм, учительные Евангелия.**

Учительні Євангелія (далі УЄ) є дуже цінними, проте на сьогодні мало вивченими джерелами до історії української мови. Ці збірники проповідей на недільні і святкові дні протягом року були дуже поширеними на українських землях у період XVI–XVII ст., про що свідчить велика кількість збережених списків (їх відомо понад

сто). Мова цих пам'яток – книжна українська, зі значною кількістю народнорозмовних, у тому числі діалектних елементів. Унікальність УЄ у тому, що вони стали одними з перших перекладів Біблії українською мовою (адже часто містили, окрім проповідей, ще й відповідні євангельські уривки). УЄ мали найбільше поширення на заході України, у гірських місцевостях – більшість відомих текстів потрапили до книгозбірень з церков Галичини та Закарпаття, а зараз найбільше рукописів зберігається у бібліотеках Львова та Варшави [19, с. 31–36].

Певні списки УЄ відомі в мовознавчій науці завдяки працям О. Петрова, І. Панькевича, Л. Деже, І. Керницького, В. Німчука, М. Кочіша, У. Добосевич, Г. Чуби та ін. [6; 7; 9; 13; 14; 19]. Практично всі дослідники мови УЄ наголошували на тому, що вона містить дуже багато виявів діалектних елементів. Проте мова більшості УЄ з книгозбірень Львова ще не була об'єктом мовознавчого вивчення, у тому числі з погляду історичної діалектології; немає публікацій, що висвітлювали б діалектне підґрунтя мови великої кількості текстів УЄ. Тому актуальним є вивчення масиву цих пам'яток, які зазвичай виявляють західноукраїнські діалектні риси, проте можуть містити локальні відмінності залежно від місця постання того чи іншого списку.

Отож, мета дослідження – визначити специфічні риси мови УЄ, що пов'язані з українськими діалектами, а відтак – зробити припущення про належність пам'яток до певного говіркового масиву. Такий підхід передбачає порівняння мови УЄ з даними про поширення певних явищ в українських діалектах. У статті зупинимося на рисах, що виявлені в системі відмінкових форм однини іменників. Схарактеризуємо ймовірні діалектні елементи у тринадцяти списках УЄ, які зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Відбір саме цих текстів умотивований значним обсягом кожного зі списків, а отже, їх репрезентативністю.

Називний відмінок. Іменник *церква* у Н. і З. в. у мові УЄ вжито у давній формі *церков*: ***цр҃ковъ*** *бж҃ї*ѧ (XIII, 19а); *пришє*^{д}*ши во* ***цр҃ко***^{в} (XII, 25б). Збереження архаїчних форм іменників колишніх -*ŭ*-основ – риса передовсім карпатської говіркової групи [15, с. 229; 11, с. 90; 3, с. 225; 16, с. 48; 2, с. 53; 5, с. 122; 21, с. 46].

Родовий відмінок. Більшість іменників ч. р. у Р. в. одн. мають паралельні форми з закінченням -*а* і -*у*: *доброго разоум****а*** (XI, 63б) та

*вє^д^лу^г^ розум**у*** (XI, 84а); *до ѡгнѧ вѣчнаго* (IX, 3а) та *яко огн**ю** на голову Єго насыпаєшь* (IX, 6б); *дом**а** їилєва* (100а) та *дом**у** своєго* (X, 96б) і багато ін. Форми на зразок *раѧ, вѣка, рода, страха* тощо могли постати під церковнослов'янським впливом. Проте відомо, що говірки заходу України мають відмінні від літературних закінчення. Паралельні форми з *-а* й *-у* для багатьох іменників (*рока* і *року*, *розума* і *розуму*, *дома* і *дому* тощо) зафіксовані в говірках Закарпаття та Лемківщини [15, с. 183; 4, с. 63; 18, с. 55; 5, с. 115]. Форми на зразок *ліса, голода, вогня, сніга* відомі в північнобойківських говірках [16, с. 48].

У більшості УЄ трапилося закінчення *-є* у Р. в. іменників ч. р. колишніх основ на приголосний (і не тільки): *ис камєн**є*** (I, 150а), *нн҃ѣшнєго…дн҃**є*** (I, 39а); *ѡ^т^ полудн**є*** (V, 28б); *близко того колодѧS**є**!* (X, 45а); *ѡ^т^ступоу^и^мо…ѡ^т^ пут**є**! своєго злого* (XII, 89а), *до ты^ж^н**є*** (XII, 68а), *подлѧ студєнц**є*** (XII, 316б). Закінчення *-є* і *-ѧ* часто виступають як паралельні: *того дн**ѧ*** (II, 57а) і *кождого дн**є*** (II, 104б); *до камєн**ѧ*** (XI, 100б) і *ис камєн**є*** (XI, 20а) тощо. І. Керницький називав закінчення *-є* в іменниках різних основ рисою тільки бойківських і лемківських пам'яток [8, с. 407]. Найпослідовніше цю флексію зберігають бойківські говірки [2, с. 53; 17, с. 125; 10 с. 126–127], інколи й від іменників інших основ (*місяце*) [7, с. 5]. Закінчення *-е* відоме і в говірках Закарпаття [4, с. 68; 15, с. 199]. На Лемківщині його переважно витіснило *-а* [5, с. 116; 15, с. 199].

З діалектним мовленням доцільно пов'язати закінчення *-є* в іменниках ж. р. колишніх основ на *-ū-* та на приголосний: *любв**є*** (I, 138б); *до…цр҃кв**є*** (II, 175б); *ѡ^т^ кров**є*** (V, 149б); *єди^н^ сн҃ь в матєр**є*** (III, 99б) тощо. Часто в УЄ відбито процес уніфікації закінчень: *пролитїє кръв**и*** (II, 40а); *до цр҃кв**и*** (VI, 47а); *любв**и** вашєи* (III, 46а). В архаїчних карпатських говірках закінчення *-е* збережене до сьогодні, зокрема воно характерне для бойківських, також існує в центрі й на сході Закарпаття, Лемківщині [15, с. 230; 4, с. 68]. В одному з УЄ *-є* навіть вжито у прикладі *нѣмаєшь ѡдѣнѧ або шатє! вєсѣ^л^нои* (IV, 174б), що виявляє індукційний вплив цієї флексії на іменники інших типів.

Іменники колишніх *-ja*-основ у Р. в. одн. здебільшого мають етимологічну флексію *-ѣ*: *на низкости зємл**ѣ** тои* (I, 11б); *ст҃ои бц҃**ѣ*** (I, 272а); *вол**ѣ** вашєи* (V, 5а); *боур**ѣ** яковои* (IV, 89б). Рідше закінчення *-и*: *вєлїкоє дрѣжѣнѧ! зємл**и*** (IV, 42а); *пань виньниц**и** тои* (III, 82б) (по кілька таких написань є практично в кожному списку). Форми на

зразок *земли*, ймовірно, передають вимову закінчення як [и], що існує в більшості південно-західних діалектів і є наслідком взаємодії закінчень твердих і м'яких основ іменників.

Закінчення *-и* властиве іменникам ж. р. колишніх *-ĭ*-основ: *из высокост**и*** (I, 38б); *вкусити смрт**и*** (XI, 2б). Характерно, що в деяких УЄ в цих іменниках виступає *-ы*: *ω^т^ всѧкаго гнѣва и напаст**ы*** (VII, 127а), *наясти^с^ и напити^с^ до сытост**ы***! (VII, 129б) (також у XI, IX, IV). Таке сплутування виявляє звучання флексії як [и] (а не [і]), що збережене в південно-західних говірках [1, № 175; 15, с. 227; 16, с. 49; 5, с. 121] (за винятком територій, де вимова колишнього **і* висока, наприклад, на Лемківщині [11, с. 103]).

Іменники с. р. колишніх *-n-* і *-t*-основ у Р. в. найчастіше мають закінчення *-є*: *з рамєнє фараонова* (I, 53а), *для имєнє Бжїа* (I, 75а); *проклѧтого кнѧжатє* (II, 195а); *ω^т^ плємєнє* (V, 178а); *ма^т^ка того дитѧтє* (III, 193а); *мнѣ нѣколи нє да^л^ єси нї козлѧтє* (IV, 6а) тощо. Дослідники зазначали, що таке закінчення типове для бойківських та лемківських пам'яток [8, с. 405]. Збереженість флексії *-е* – риса карпатських говорів [11, с. 90], такі форми існують переважно в західнозакарпатських та лемківських говірках [1, № 186; 5, с. 124; 15, с. 245], на інших територіях іменники часто набувають закінчень *-и* чи *-а* [2, с. 53–54; 18, с. 55]. Іменники *-n*-основ можуть мати флексію -(*ен*)*и*: *имєн**и** твоєго* (I, 113а); *сѣмєн**и** своЄго* (IV, 252б) (у більшості УЄ), а також (рідко) *-ѧ*: *вєдлє имѧ ї҃в х^с^ва* (III, 69б).

Давальний відмінок. У Д. в. одн. іменники ч. р. з основою на твердий приголосний набувають закінчення *-у* або *-ови* (обидві флексії вживаються приблизно з однаковою частотою): *ісωсиф**у** сн҃у своєму* (VI, 51а), *тому свѣт**у*** (VI, 33б), *ономоv члк҃**ови** адам**ови*** (VI, 87б) тощо. Іменники з основою на м'який приголосний мають графічні варіанти цих закінчень *-єви* або *-ю*: *ко томѫ^ж^ конц**єви*** (I, 301б); *кон**ю** оудила вкладаємо въ оуста* (IV, 24а); *моло^д^ц**єви*** (IV, 162а); *шарка**нєви*** (XII, 314а). Вирівнювання системи словозміни спостерігаємо в іменнику ч. р. *-а*-основи: *къ ісаі**єви*** (XI, 171а). Закінчення *-ови* та *-у* можуть паралельно вживатися в одному слові: *ісусѫ наввин**у*** (I, 57а) і *къ ї҃с**ови*** (I, 28а) тв ін. Про те, що в закінченні *-ови* останній звук був [и], свідчать досить часті написання з *-овы*: *приближа^л^сѧ к дом**овы*** (VII, 3б), *на снѣ^д^ Sмї**євы*** (VII, 192б); *мови^л^ ад**овы*** (X, 313б) та ін. Перевага закінчення *-ови* над *-у* (також для назв неістот) – ознака діалектів південно-західного наріччя [3, с. 210], у

тім числі карпатських [5, с. 115; 2, с. 54; 16, с. 50; 4, с. 63; 18, с. 55]. В УЄ закінчення *-ови, -еви* здебільшого вживається в іменниках-назвах осіб, проте його можуть набувати й іменники-назви тварин та неістоти: *оужо**ви*** (I, 258б); *животь мо*^{і} *ад**ови** приближилсѧ* (II, 35а); *къ пѫт**єви*** (II, 125а); *огн**єви*** (V, 180а); *тє*^{н} *сѧ сталь главою оугл**ови*** (XII, 166а) та багато ін. Пам'ятки української мови відбивають територіальну диференціацію в поширенні обох флексій, наприклад, у північних грамотах XIV–XV ст. трапляється тільки *-у* (*-ю*), а в галицьких – також *-ови* (*-еви*) [12, с. 24], у пам'ятках XVI ст. такий територіальний розподіл зберігається, зокрема, це закінчення переважає в текстах з Карпатських територій [9, с. 41–43].

Іменники колишніх *-ja*-основ (у тім числі з основою на *-ц*) у Д. в. закінчуються на *-и*: *къ...вл*^{д}*чц**и** нашои бц**и*** (VI, 144а); *дш**и** своєй* (X, 57б); *къ то*^{и} *вєчєр**и*** (IX, 122а), *разумно*^{и} *зє*^{м}*л**и*** (IX, 128б). Винятків мало: *дш**ѣ** своєи* (XII, 105а). У літературно-писемній мові XVI–XVII ст. вживали обидва закінчення, це було можливим через співіснування двох діалектних систем – південно-західного наріччя й решти українських наріч, у яких виникла флексія -ѣ ([і]) під впливом іменників твердої групи [20, с. 838]. Збереженість давнього закінчення *-ja*-основ досі є ознакою південно-західних говорів [3, с. 210], так само для них характерне закінчення *-и* в іменниках *-і-*, *-ū-* та основ на приголосний [3, с. 210; 15, с. 227, 230; 5, с. 122–124]. В УЄ ці іменники закінчуються тільки на *-и*: *мовили єго стой мл*^{с}*т**и*** (X, 307а); *матєр**и*** (I, 293а), *к...цр**кв**и*** (I, 95а); *любв**и** Єго покарѣтисѧ* (VI, 159а). Є й кілька прикладів написання закінчення *ы*, що свідчать про вимову: *млти*^{с} *блгост**ы** єго!* (VII, 179а); *проповѣдати єв*^{г}*лїю вши*^{ст}*кои твар**ы***! (IV, 36а).

У Д. в. одн. іменники с. р. на *-ѧ* мають на письмі закінчення *-їю* або ж *-ю*: *всѧкому сътворєн**їю*** (VI, 17б); *смирен**їю** ... оучиль* (II, 5б), *къ собран**ю*** (II, 32а); *къ шафован**ю*** (V, 140б); обидві форми в УЄ вживаються поряд. Закінчення *-ю* набувають також іменники колишніх *-n-* і *-t*-основ: *ѡвчат**ю*** (II, 2б); *стму имєн **ю*** (III, 193а); *кнѧжат**ю*** (XI, 150б), *стомоу ѡтрочат**ю*** (XI, 158а), *стому с ѣмєн**ю*** (XI, 174б). Як правило, *-у* в іменниках *-n-* і *-t*-основ досі збережене в архаїчних карпатських говірках, зокрема в закарпатських [15, с. 239, 245], лемківських [5, с. 124]; воно було засвідчене й у наддністрянських та надсянських говірках [11, с. 75]. У трьох УЄ ці іменники мають закінчення *-еви*: *имєнєви* (I, 274б), *плємєнєви* (I, 315б)

(також у II, X). Флексії *-ови* (*-еви*) за аналогією з іменниками ч. р. поширені на території Карпат [15, с. 236; 2, с. 54; 18, с. 55; 5, с. 117].

Орудний відмінок. Діалектне закінчення *-ов* трапилося у трьох списках: *зажєгши свѣчкоу а закрыєть єи коробк**овь*** (II, 191–192); *и^з^ жєн**о**^в^* (XII, 349а); *своєвъ дѧк**овъ*** (XIII, 51а), *Ѕмиє^м^, або гадин**о**^в^* (XIII, 172б) (в останньому УЄ найчастіше), але тільки в іменниках колишніх *-а*-основ. Форми на *-ов*, за Ю. Шевельовим, поширювалися саме з Карпатського регіону на схід і південь [20, с. 868]. Зараз *-ов* існує в більшості південно-західних говірок, у тім числі в усіх карпатських [1, № 171; 3, с. 211; 2, с. 55; 16, с. 51; 15, с. 216; 4, с. 66].

Іменники колишніх *-ĭ*-основ в О. в. мають або закінчення *-їю* (*ию*): *свѣтлостї^ж^* (VI, 77б); *за помоч**ию** твоєю* (III, 133а); *тѧ^ж^кост**ию*** (IV, 237а), або *-ю*: *оно^ж^ сѣт**ю*** (VI, 158б); *и жєлѣзо^м^, и мѣд**ю*** (X, 313б); *з чєлѧд**ю*** (XII, 308а). Кілька разів воно написане як *-ыю*, що може виявляти говіркову рису: *из вєликою користы**ю*** (XI, 185а); *лютоє! смр҃ты**ю**! помєрли* (XIII, 129б). Форми на *-ию* переважають у галицьких та молдавських пам'ятках, рідкісні в текстах з Волині й Наддніпрянщини [9, с. 90]. Флексія *-ю* в іменниках ж. р. колишніх *-ĭ*-основ типова для книжної мови XVI–XVII ст., вона часто траплялася в пам'ятках з Карпат. Таке закінчення на сьогодні не дуже поширене в діалектах південно-західного наріччя – флексію *-у* вже витіснила *-ов*, проте частково *-у* (з подвоєнням попереднього приголосного) зберігають деякі лемківські й бойківські говірки [1, № 176; 15, с. 227–228].

Місцевий відмінок. У формі М. в. одн. іменника ч. р. вжито флексію *-еви*: *о и^з^бавитєл**єви** нашє^м^* (VII, 23б). Для південно-західного діалектного мовлення закінчення *-ови* у М. в. одн. не дуже характерне, проте його засвідчують деякі боржавські, мараморські та ужанські говірки [1, № 181, 182; 15, с. 188; 18, с. 56].

У кількох випадках бачимо закінчення *-ы*: *оу тѣн**ы*** (X, 14б); *в…мл҃^с^тин**ы**! прєбываймо* (VII, 127а); *ходили по пустин**ы*** (XI, 41б). Діалекти південно-західного наріччя, у тім числі карпатські, зберігають флексію *-и* [пор. 1, № 172, 173; 11, с. 79; 3, с. 210; 2, с. 57]. Збереження етимологічних флексій в УЄ вказує на те, що ці форми були властивими мовленню переписувачів.

Кличний відмінок. У К. в. одн. один раз трапилося давнє закінчення *-и* в іменнику *смерть*: *гдє Єсть съмр҃т**и** витѧ^ж^ство твоє* (III, 24б). Воно може бути книжною рисою, проте зазначимо, що І.

Верхратський засвідчив на півночі Лемківщини схожу форму К. в. *молодости* [5, с. 122].

Як бачимо, найбільша частина виокремлених діалектизмів – архаїчні форми, порівняно мало говіркових рис у текстах УЄ постали пізніше на діалектному ґрунті. Більшість перелічених ознак переконливо вказує на південно-західні діалекти української мови. Характерно, що виявлені особливості властиві передовсім карпатським говорам, для словозміни яких, власне, і притаманна збереженість давніх закінчень. Це, до того ж, не суперечить інформації про походження більшості текстів УЄ (див. вище). Для точнішої локалізації УЄ потрібно, однак, аналізувати діалектні риси мови пам'яток комплексно, беручи до уваги й форми інших частин мови, а також приділити увагу фонетиці, синтаксису, лексиці згаданих текстів. Такий аналіз розкриває широкі перспективи для подальших студій з діахронної діалектології, адже вивчення говіркових рис у мові УЄ дозволить, по-перше, виявити нові дані про поширення тих чи тих особливостей у мовленні західноукраїнських земель XVI–XVII ст., доповнивши вже наявну інформацію про регіональну специфіку української мови вказаного періоду, а по-друге, аналіз імовірних говіркових елементів здатний вказати на походження нелокалізованих пам'яток.

Джерела

I – УЄ 1588 р., ф. 2 (Нар. дому), № 379.

II – УЄ ост. чверті XVI ст., ф. 2 (Нар. дому), № 77.

III – УЄ 1635 р., ф. 2 (Нар. дому), № 62.

IV – УЄ першої чв. XVII ст., ф. 2 (Нар. дому), № 31.

V – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А. С. Петруш.), оп. 1, № 31.

VI – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А. С. Петруш.), оп. 1, № 77.

VII – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А. С. Петруш.), оп. 1, № 78.

VIII – 1634 р., ф. 77 (А. С. Петрушевича), оп. I, № 23.

IX – УЄ 1641 р., ф. 77 (А. С. Петруш.), оп. 1, № 32.

X – УЄ кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 91.

XI – УЄ бл. 1640 р., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 236.

XII – УЄ другої чв. XVII ст., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 397.

XIII – УЄ 1668 р., ф. 1 (НТШ), оп. 1, № 234.

Література

1. Атлас української мови : У 3 т. Т. ІІ: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / ред. Я. Закревська. – К. : Наук. думка, 1988. – 520 с.

2. Бандрівський Д. Г. Говірки Підбузького району Львівської області / Д. Г. Бандрівський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 104 с.

3. Бевзенко С. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.

4. Верхратський І. Знадоби до пізнання угорско-руских говорів. Ч. І. Говори з наголосом движимим / Іван Верхратский. – Львів, 1899. – 276 с.

5. Верхратський І. Про говор галицких лемків / Іван Верхратский // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. 5. – 489 с.

6. Добосевич У. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття / Уляна Добосевич // Діалектологічні студії. Мова в часі і просторі / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 45–63.

7. Дэже Л. Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). / Л. Дэже. – Дебрецен, 1985. – 525 с.

8. Керницький І. М. Деякі морфологічні особливості бойківських і лемківських говірок за пам'ятками XVI–XVII ст. / І. М. Керницький // Праці XII республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 402–411.

9. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. / І.М. Керницький. – К. : Наук. думка, 1967. – 288 с.

10. Лесів М. Я. Українські говірки у Польщі / Михайло Лесів. – Варшава : Вид-во «Український архів», 1997. – 496 с.

11. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 164 с.

12. Мозер М. Причинки до історії української мови / Міхаель Мозер. – Х. : Харк. істор.-філол. т-во, 2008. – 832 с.

13. Німчук В. В. Передмова // Скотарське учительне Євангеліє – український гоміліар 1588 року / текст рукопису підгот. і видав М. Кочіш ; передм. В. Німчука. – Сомбатгей, 1997. – С. 5–17.

14. Панькевич І. Ладомирôвске Учительне Евангеліє / Др. Иван Панькевич // Наук. збірник тов-ва „Просвіта” в Ужгороді. – 1923. – Р. 2. – С. 93–107.

15. Панькевич І. Українські говори підкарпатської Руси і сумежних областей. Частина І. Звучня і морфологія / Др. Іван Панькевич. – Прага, 1938. – 550 с.

16. Пура Я. О. Говори західної Дрогобиччини. Ч. 1 / Я. О. Пура. – Львів : Львів. держ. пед. ін-т, 1958. – 88 с.

17. Свєнціцький І. Бойківський говір с. Бітля / Іляріон Свєнціцкий // ЗНТШ. – Львів, 1913. – Т. 114, Кн. 2. – С. 117–153.

18. Чередниченко І. Г. Деякі особливості говірок Ужгородської округи Закарпатської області / І. Г. Чередниченко // Діалектологічний бюлетень. – К., 1950. – Вип. 2. – С. 47–60.

19. Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи / Галина Чуба. – К. ; Львів : Свічадо, 2011. – 224 с.

20. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов – Х. : Акта, 2002. – 1054 с.

21. Stieber Z. Dialekt Lemków. Fonetyka i fonologia / Zdzisław Stieber. – Wrocław : Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1982. – 113 s.